

Neka pitanja najstarijeg razdoblja Mileševe

ĐURĐA BOŠKOVIĆ - MILKA ČANAK-MEDIĆ

(Saopštenja XV, Beograd 1983, Str. 7-22)

Skoro svaka raška crkva iz XIII veka je oobena u pojedinostima, iako u opštim crtama sledi shemu prostora žičkoga hrama. Istoričari arhitekture nastoje da utvrde uzroke tih razlika kod svakog pojedinačnog spomenika, naročito kada je u pitanju odstupanje od žičkog graditeljskog programa, kao što je slučaj kod Mileševe. Mileševa zaslužuje utoliko veću pažnju što je crkva manastira visokog ranga, za čije bi se prostorno rešenje moglo očekivati da je bilo smišljeno i unapred određeno. Nasuprot toj pretpostavci stoji činjenica da je oltarski prostor Mileševe - taj tako bitan deo hrama - nepotpun i da nedostaje istočni travej. Protezis i đakonikon su, pored toga, nespretno povezani sa središnom apsidom, a osnova crkve je u celini veoma nepravilna (sl. 1 i 11).¹ Ranija pretpostavka da je ovakav oblik oltarskog prostora i celine posledica toga što je prilikom podizanja zadužbine kraljevića Vladislava korišćen istočni deo sa oltarskom apsidom nekog starijeg hrama² nije imala dovoljno odjeka, mada je takav postupak utvrđen na mnogim starijim i istodobnim sakralnim građevinama, te ne bi bio neobičan ni u Mileševi. Ukoliko bi se to pokazalo tačnim, objasnile bi se i neke druge, veoma bitne, pojave u Mileševi, jer ona nije zagonetna samo zbog svoje neobične osnove. Među pitanjima, koja nameće, jedno od ključnih se odnosi na razloge zbog kojih je arhiepiskop Sava I sahranjen u Mileševi, a ne u arhiepiskopskoj crkvi u Žiči, gde bi mu bilo mesto. Volja kralja Vladislava da Savino telo položi u svoju zadužbinu nije mogla biti presudna, niti izgleda moguće da još za Savina života nije bilo određeno mesto njegovog groba. Istina, Teodosije - povodom Savinog napuštanja arhiepiskopskog položaja - govori o njegovoj nameri da otputuje na Sivajsku goru, te da možda „u tuđim stranama ... završi život svoj”,³ i dalje, da pred smrt u Trnovu „ništa nije zaveštao o svom prenosu” u Srbiju.⁴ Kako se da razabrati iz Vladislavljevog govora na Savinom grobu u Trnovu: „Znam oče, da moj greh najpre učini da od mene odbegneš i da se predstaviš van svojega otačastva...”⁵ ove poslednje Savine odluke su usledile naknadno, izgleda, zbog neslaganja sa promenama na srpskom prestolu.

Kao što je poznato, Savino telo je bilo u Mileševi prvo položeno u grobnicu koju je Vladislav unapred pripremio.⁶ Utvrđeno je da je ta grobnica ležala u današnjoj spoljnoj priprati, u severoistočnom uglu.⁷ Izvesne pojedinosti nagoveštavaju da je ta zgrada sa Savinom grobnicom bila podignuta zajedno sa glavnim delom crkve, ili samo neku godinu docnije, o čemu će posle biti više reči. Izgleda, takođe, da je u tom zapadnom zdanju ostvaren iajpotpuniji program mauzoleja, što dozvoljava pretpostavku da je tu Sava zamislio svoju grobnicu već u vreme građenja crkve, pre 1228. godine.⁸ Možda je čak Sava, zbog nekih davnih sećanja, koja su ga mogla navesti da tu traži mesto svoga pokojišta, podstakao kraljevića Vladislava da sagradi mileševski hram u oblasti kojom je pre njega, izgleda, sam upravljao. Takvu mogućnost je prvi nagovestio Radomir Nikodić.⁹ Pretpostavio je da to može biti posledica Savinog susreta u Mileševi sa ruskim monahom koji ga je pridobio za monaški život, što se, istina, ne slaže sa svedočanstvima Savinih biografa. Teodosije i Domentijan izričito navode da je ruskog kaluđera iz

Svete Gore sreo u roditeljskom domu¹⁰, ali napominju da je o Svetoj Atonskoj Gori Sava već ranije slušao i slao pomoć u sveta mesta, što dozvoljava pretpostavku da je u Polimlju postojalo neko staro. crkveno središte gde je mogao slušati o svetim mestima i monaškom životu, i za koje je posle ostao trajno vezan.

Ono se odista moglo nalaziti u Mileševi, tim pre što su u okolini Prijepolja postojala nekoliko starija ranohrišćanska kulturna mesta, od kojih neka nisu lokalizovana, pa bi se njihovo mesto moglo tražiti i u Mileševi. Te starije hrišćanske građevine, zajedno sa ostacima iz rimskoga doba, nagoveštavaju da je tu najpre postojao jedan veći rimski rudnički basen.¹¹ Takve prostorne celine obuhvatale su nekoliko naselja, administrativne rudničke centre, vile rimskih imućnih posednika, utvrđenja za vojne posade. Zatim se kod Prijepolja razvilo jako hrišćansko središte sa epismopijom i mnogim crkvenim građevinama rasutim, verovatno, u svim starijim naseljima. Iz te oblasti je poznat episkop Stefan iz Justinijanovog vremena, o kome govori natpis na kamenoj gredi nađenoj u Izbičnju.¹² Njegova katedrala je bila u gradu koji nje ubiciran, a ležao je u blizini, ili čak na mestu današnjeg Prijepolja.¹³ Natpis nađen kod obližnje Drenove govori, takođe, o nekom episkopu iz ranohrišćanske epohe, a identifikovane su i istodobne crkve u Kolovratu - na lokalitetu „Dvorine“ i drugde.¹⁴ Najzad, ne bi trebalo smetnuti sa uma mišljenje Konstantina Jirečeka da bi u mileševskom kraju trebalo lokalizovati jedan od pet naseljenih gradova pokrštene Srbije koji pominje Konstantin VII Porfirogenit (Črni Vrh) jer njegov naziv upućuje na ime srednjovekovne župe Crna Stena u kojoj leži Mileševa.¹⁵ Ukoliko bi Jirečekovo mišljenje bilo tačno, u prijepoljskom kraju postojao bi grad sve do H veka, a to bi značilo da su i u tom razdoblju mogle biti podizane značajne sakralne građevine.

Okolnosti koje navode na pomisao da je pre zadužbine kraljevića Vladislava u Mileševi postojala starija crkva - čiji su delovi iskorišćeni i uključeni u novu - nalagale su traganje za dokazima koji bi osnažili tu pretpostavku. U tom cilju u Mileševi su 1974. godine izvršena arheološka sondiranja i ponovo detaljno pregledani delovi postojeće crkve.¹⁶ Sigurni dokazi o starijoj sakralnoj građevini na tom prostoru nisu nađeni, ali su uočene izvesne pojedinosti koje je nagoveštavaju. Njihova ocena i tumačenje zasnivaće se, u ovom radu, na širem razmatranju same pojave o kojoj je reč.

Dobro je poznato da su posle proglašenja hrišćanstva državnom verom, u vreme Konstantina Velikog, Irvim velikim hrišćanskim svetilištima prvenstveno obeležavana značajna mesta za religiju. Posle toga, u ranovizantijsko doba, izgrađeni su mnogi novi hramovi u svim krajevima Carstva i najčešće su ili čuvali mošti svetitelja ili obeležavali mesta stradanja lokalnih mučenika. U srednjovizantijskom razdoblju, u vreme prve vizantijske renesanse, ta kulturna mesta su uživala najveći ugled. Kada je Vasilije I, na primer, u svom širokom programu usmerenom na *renovatio imperii Romani* uspostavljao sakralne građevine, mnogo je više obnavljao nego podizao nove, a njegov primer nije bio usamljen.¹⁷ Takav odnos prema starim kulturnim mestima i značajnim svetilištima svakako je bio razlog što su, naročito ova poslednja, u više mahova obnavljana, tako da se do naših dana nisu održala u izvornom obliku.¹⁸ Izgleda da zanimanje za stara svetilišta nije bilo uvek podjednako, ali se, zahvaljujući povremenom naglašenom poštovanju osveštanih mesta, održao kontinuitet bezbrojnih kulturnih građevina.¹⁹ Znamo da su crkveni propisi zabranjivali razaranje drevnih crkvenih zdanja, naročito kada su u njima ležale mošti svetitelja.²⁰ Vizantijske odredbe ove vrste verovatno su rano, ali svakako u XIV stoleću, uključene u srpsko crkveno

pravo, a sakralni spomenici sa našega tla svedoče da je taj običaj i ranije poštovan.

Na starijim antičkim i ranohrišćanskim ostacima podignute su, na našem tlu, mnoge srednjovekovne sakralne građevine, među kojima i Sveta Sofija u Ohridu, Sveti Pantelejmon (Stari sveti Kliment) u istome gradu, Vodoča, Gračanica, crkva u Lipljanu, Sveti Apostoli u Peći, Studenica Hvostanska, Bogorodica Ljeviška, ariljski Sveti Ahilije, Žiča, Bogorodica kuršumlijska, ibarski Gradac, možda manastir Studenica i mnogi drugi.²¹ Docnije je isti postupak ponovljen sa ranosrednjovekovnim crkvama - nastalim od IX do XI veka, u vreme obnove monumentalne arhitekture u istočnim oblastima - pa su na njihovim ostacima u XIII i XIV veku podizane nove crkvene građevine. Tu spadaju Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, obnovljena po drugi put u Milutinovo vreme, čiji se stariji deo datuje u vreme pre 1020. godine.²² Možda je u isto vreme nastala i docnije obnovljena crkva Svetoga Prokopija u Prokuplju, dok je iz 1095. godine stariji deo crkve Svetog Nikole u selu Manastiru kod Prilepa, kako se zna na osnovu poznijeg natpisa iz 1271. godine, kada je obnavljana.²³ Iz istog razdoblja su i stariji delovi Svetoga Đorđa u Starom Nagoričanu, crkve u Veljusi, i mnoge druge sakralne građevine u Makedoniji obnovljene u XII, XIII i XIV veku.²⁴ Uglednoj katedrali ohridskih arhiepiskopa dozidana su gornja postrojenja nad odtarom i velelepna spoljna priprata u XIV stoleću, a u isto vreme je i kralj Milutin odabrao staro svetilište da podigne svoj mauzolej u Banjskoj.²⁵ U svim tim slučajevima bile su u pitanju starije, veoma poštovane sakralne građevine. Neke od njih su smatrane značajnim zato što su im ktitori bili ugledne vizantijske ličnosti, kao arhiepiskop Leon u Svetoj Sofiji, protostator Aleksije, carev rođak, u Manastiru, episkop Manojlo u Veljusi. Značaju drugih svetilišta doprinosile su u njima čuvane mošti svetitelja, ili su ona obeležavala mesta stradanja lokalnih mučenika, a neka su, opet, bila čuvena zbog verovanja u čudesna zbivanja u njima.

Kada je preduzimana obnova značajnih starih svetilišta, stariji ostaci su uklapani u nove građevine na različite načine. Oltarski prostor, kao najsvetiji deo hrama, u takvim slučajevima naročito je poštovan; na njegovom mestu najčešće je podizan novi. Dešavalo se, kada su ostaci starijeg oltarskog prostora bili sačuvani u većoj meri, da su oni kao celina ostavljani po strani, a novi oltar pomeran prema zapadu, kao što je bio slučaj sa velikom ranohrišćanskom episkopskom crkvom svetog Varnave kod Salamine na Kipru, obnovljenom u nepoznato vreme. Ta je velika bazilika podignuta u vreme cara Zenona (474-491), na mestu gde je otkriven grob apostola. Veoma je oštećena u iajezi Arabljana u VII veku, posle čega su nad brodovima izgrađeni novi svodovi. Kada je drugi put obnovljena, oltar je pomeren prema zapadu za 8, 9 m. Tada je prezidan i zapadni deo, ali su sve tri apside prethodne bazilike, bočni zidovi tog dela i dosta visoko sačuvani ostaci poluoblíčastih svodova iz VII veka ostali ispred crkve i delimično uklopljeni u severoistočne delove novog oltarskog prostora (sl. 2). Pretpostavlja se da je taj istočni deo ostao ceo i da je služio kao mauzolej uglednog svetitelja.²⁶

Sačuvani delovi starog oltarskog prostora su mnogo češće uklapani u poznije obnovljene hramove. Takav je slučaj sa nekolikim kiparskim crkvama iz XI veka, što je moglo biti pouzdano utvrđeno zahvaljujući okolnosti da su u njihovim oltarskim apsidama sačuvani ranovizantijski mozaici. Tako su u konhi središnje apside crkve Panagija Kanakaria u Litrankomi i na potrbušju krajnjeg istočnog poprečnog luka stajali mozaici datovani u rani VI vek. Zapadni deo crkve je u celini prezidan u XI veku (sl. 3 i 4).²⁷ Skoro isto se dogodilo i sa crkvom Panagija Angeloktistos u

Kiti, samo je tu mozaik nešto pozniji: s kraja VI ili iz VII stoleća (sl. 5 i 6)²⁸, a do istog stepena je sačuvana i odtarska apsida sa mozaicima u Botorodičinoj crkvi u Kiri kod Livadije, dok je njen ostali deo pozniji (sl. 7).²⁹ I na području naše zemlje se dešavalo da su delovi starijih oltarskih prostora visoko sačuvani i posle uklapani u novosagrađena zdanja. Kao primer se može navesti Vodoča. Tu je na temeljima ranovizantijske crkve, u vreme dok su njeni gornji delovi još delimično stajali, podignuta nova sakralna građevina. Tada je zid nove oltarske apside izgrađen uz unutrašnje lice starijeg, dosta visoko sačuvanog zida. U toj obnovi nije, dakle, deo starijeg oltara porušen, već je uklopljen u novu građevinu kao visoko spoljašnje podnožje.³³

Treba pomišljati da se nešto slično dogodilo i sa Banjskom, jer Danilov nastavljajući svedoči da je crkvu svetoga Stefana u Banjskoj kralj Milutin podigao na mestu starijeg hrama, pri kojem je, čak, bilo sedište episkopije. Iako je lice ove građevine ujednačeno izvedeno precizno obrađenim raznobojnim kamenom, postoje dosta osetne razlike u izgledu unutrašnjih površina. U donjem delu zidova oltarskog prostora zidanje je drugačije nego na ostalim delovima Milutinove zadužbine i tu je korišćena za građenje samo sedra, dok su ostali zidovi u donjem delu izvedeni pločastim pritesanim sivkastim i ružičastim krečnjakom - upotrebljenim, u boljoj obradi, za fasade crkve - a u gornjem naizmeničnim redovima od sedre i opeka. Ta razlika u gradivu dozvoljava izloženu pretpostavku, utoliko pre što bi se njome mogla objasniti i nepodudarnost raspona oltarske apside sa rasponom poprečnih lukova ispod kupole, što je opet uslovalo nepravidnost bočnih oltarskih prostora i njihovo dosta teško zasvođavanje.

Ostaci starije sakralne građevine postojali su i u Matejiću. Uza sam severoistočni potkupolni stubac crkve bio je sačuvan deo starijeg hrama.³¹

Primeri sličnih uklapanja starih oltara ili drugih delova u nova crkvena zdanja verovatno ima više nego što se sada misli. Skoro sve oltarske apside, pa i cele crkve, najčešće su pokrivene freskama, ili malterima koji sprečavaju da se vidi upotrebljeno gradivo i način njegovog slaganja, a tek bi se po razlici u zidanju moglo zaključiti da li je u pitanju ista pojava. Ipak, i izloženi primeri dovoljno ubedljivo svedoče da su ostaci starijih svetilišta najčešće poštovani. Sme se čak tvrditi da su delovi njihovog oltara, ukoliko su bili visoki sačuvani, pažljivo uklapani u nova zdanja. Ove činjenice biće oslonac, kako ćemo docnije videti, nastojanju da se objasne uzroci nepotpunog graditeljskog programa mileševske crkve i tumačenju nađenih starijih konstrukcija u temeljnom pojasu.

U toku arheoloških sondiranja u Mileševi, 1974. godine, ispitan je pojas uz južnu fasadu crkve, od pilastra prema zapadu, dug 2, 5 i širok 5, 10 m. Tu je otkriven deo temelja pilastra i južnog zida, na 27 cm ispod sadašnjeg pločnika uz crkvu. Pilastar i zid leže na istom temelju zidanom lomljenim kamenom; izlazi upolje u odnosu na spoljne lice zida za 1, 0 m. Od te dubine počinje lice pilastra zidano sedrom, dok je zid crkve još sledećih 17 cm imao nepravilno zidano lice, što je svakako uži deo temeljnog pojasa. Temelj južnog zida i pilastra se, prema tome, ne završavaju na istoj visini. Kopano je do dubine od 1, 28 m ispod nivoa sadašnjeg tla. Ispod ivičnjaka postojećeg pločnika oko crkve nađena je jedna nadgrobna ploča i uz nju, prema jugu, još dva groba. Na prostoru između temelja crkve i kamene nadgrobne ploče, naišlo se na čistu zemlju, dok je deo od ploče prema jugu, do kraja iskopa, bio ispunjen do dubine od 0, 56 m šutom sa dosta komada maltera, a ispod tog sloja u nižem, visine 72 cm, takođe je bila zemlja pomešana

sa komadima građevinskog materijala, ali sa manje maltera. Među parčićima nekadašnje malterne obloge bilo je i crveno obojenih - verovatno potiču sa prvobitne fasade crkve. Tu su otkopani i komadi ploča, možda od ranijeg poda crkve, i obraćeni klesani delovi venaca (sl. 8 i 9). Sastav slojeva svedoči da je prostor južno od crkve, ispitivane širine, prekopavan do dubine od 1, 28 m, te tu nisu nađeni podaci bitni za razmatrano pitanje. Jedino nejednaka visina završetka temelja ispod zida i pilastra nagoveštava da je tu ili iskorišćen neki stariji temelj za onaj donji deo, ili da je možda pilastar docnije dodat uz zid.

Druga sonda je otvorena u unutrašnjosti severne kapele, uz njen severni zid. Tu je utvrđeno da se lice gornjeg dela zida ne poklapa sa pravcem pružanja njegovog temelja. U severoistočnom uglu kapele temelj izlazi upolje, u odnosu na zid, za 5 do 6 cm, a na 40 cm od severozapadnog ugda pomeren je unutra, u odnosu na ravan zida, za 20 cm (sl. 10 i 11). Taj temelj nije, pored toga, sav iz iste faze građenja. Na oko 1, 0 m od istočnog zida kapele temelj se prelama, te nema isti pravac u oba dela, a od mesta preloma prema zapadu, zidan je krupnim pritesanim kamenim i rečnim oblucima, dok je istočni deo temelja od sitnijeg lomljenog kamena i najahuje na zapadni deo. Po tome se vidi da je zapadni deo temelja stariji. To se slaže sa podacima do kojih je došao R. Findrik ispitujući sa spoljne strane temeljni pojas severne kapele i severnog zida spoljne priprate, jer je uz zapadni zid kapele našao produžetak tog starijeg deda temelja, a ispred severnog zida spoljne priprate njegov nastavak na koji se delimično oslanja zid ove poznije građevine (sl. 11).³²

Podacima do kojih se došlo sondama otvorenim 1974. godine, treba priključiti i rezultate ispitivanja temeljnog pojasa crkve, koje je izvršio Jovan Nešković 1958. godine.³³ Najbitniji među njima pokazuju da su dva bočna prostora oltarskog dela: đakonikon i protezis, naknadno prizidana uz središnu apsidu i da su, sa znatno plićim temeljima. Po podacima Jovana Neškovića, svi temelji nisu isto građeni; neki su od pritesanih kvadera kamena, a neki od sitnijeg lomljenog kamena i oblutaka, kao što je utvrđeno i za dve faze temelja severnog zida severne kapele. Nisu ovi ni do iste dubine ukopani. Dublje je utemeljena središna apside, južni zid južne pevnice, a najdublje zapadni zid stare priprate. Na ovaj poslednji naleže temelj severnog zida eksonarteksa, dok odnos istih temelja na južnoj strani nije ispitan. Izloženi podaci nepobitno pokazuju da temelji svih zidova nisu istodobni, ali se na osnovu njih samo delimično može sagledati relativna hronologija utemeljivanja crkve. Oslonac za stavljanje najstarije etape u vreme pre zadužbine kralja Vladislava pružaju, u izvesnoj meri, nalazi najnovijih arheoloških istraživanja prostora mileševskog spomenika vršenih po obodu manastirske porte i nekadašnjeg monaškog naselja na severoistočnoj i jugozapadnoj strani.³⁴ Kulturni sloj, stariji od postojeće crkve s početka XIII veka, nađen je u manastirskoj porti podalje od crkve, na većoj dubini od početka njenih temelja³⁵, zbog čega se ne može uzeti kao apsolutan oslonac na datovanje starije etape temelja sakralnog zdanja. Otuda će se ovde dalje razmatranje pokrenutog pitanja zasnivati, samo na ishodima opisanog arheološkog sondiranja i na zapažanjima o arhitekturi postojeće crkve.

Odranije je poznato da svi delovi mileševske crkve nisu jednovremeno nastali. To se pre svega odnosi na protezis i đakonikon, jer oni nisu ni u gornjem delu zidarski povezani sa središnjom apsidom. Pošto su, međutim, na ktitorskom modelu - slikanom pre 1228. godine - prikazana oba bočna oltarska prostora, očigledno je da su ona dozidana pre slikanja fresaka. Smatrano je da su oba poduhvata - izgradnja velike središnje apside i proširenje oltara - preduzeta

u vreme kraljevića Vladislava.³⁶ Postoje dokazi i o nekim ranim izmenama arhitekture stare priprate mileševske crkve, izvršenim pre slikanja fresaka u njoj³⁷, ali to nisu bitne izmene graditeljskog programa kao kod oltarskog prostora, te na oba mesta ne moraju biti istodobne. Čini se, naime, gotovo neverovatna mogućnost da je oltarski deo, negde na početku treće decenije, bio zamišljen kao velik jedinstven prostor, a samo neku godinu docnije proširen i to tako da su ti pozniji delovi sasvim neorganski dodati uz raniji.³⁸

Izgleda, naprotiv, razložniji zaključak da je u pitanju jedan stariji jednodelan oltarski prostor uklopljen docnije u Vladislavljevu zadužbinu. Razmišljanja u tom smislu podstiču još neke osobenosti postojeće crkve. Crtež njene osnove pokazuje, naime, da svi zidovi nisu iste debljine - jači su južni zid naosa i istočni obe pevnice - iako razlike među njima nemaju neko konstruktivno opravdanje. Uglovi, koje zidovi međusobno zaklapaju, pretežno odstupaju od pravih, ali izvesni zidovi su u sasvim tačnom ortogonalnom odnosu, te se iz tih razlika može razabrati da postoji poseban uzrok i smisao nepravilnosti osnove Mileševe. Među zidove izgrađene upravno, ili uporedno sa istočnim zidom naosa, treba uvrstiti južni zid naosa i oba zapadna: stare priprate i eksonarteksa (sl. 1.1). Njihov veoma pravilan položaj u odnosu na istočni zid naosa mogao bi se objasniti pretpostavkom da su oni zajedno sa istočnim zidom i središnom apsidom pripadali, ili bili izgrađeni na temeljima neke starije, tačnije trasirane građevine. Toj pretpostavci uvećavaju vrednost nalazi iz temeljnog pojasa severne kapele, jer je zid nađen ispod njenog severnog zida zasnovan na istoj geometrijskoj shemi, što se vidi po njegovom uporednom pravcu sa južnim zidom naosa (sl. 11). Svojim položajem, pored toga, u velikoj meri doprinosi da se nasluti prostorni sklop ranije sakralne građevine. Nema sumnje da je taj severni zid - ukoliko se pružao do istočnog zida naosa, što tek treba utvrditi daljim istraživanjima - bio severni spoljni zid pređašnje crkve, dok južni zid postojećeg hrama leži na mestu koje bi odgovaralo položaju kolonade, ili neke druge konstrukcije, između brodova bazilike. Na južnoj strani, stariji spoljni zid nije nađen u otvorenoj arheološkoj sondi, uz južni zid crkve, ali, da je tu i postojao ne bi se našao, jer je iskopavana površina po celoj istraženoj dubini bila ranije prekopana.

Podazeći od izloženih činjenica, izvršena je analiza odnosa postojećeg središnjeg oltarskog prostora prema naslućenim postrojenjima pređašnjeg naosa. Utvrđeno je da se središni deo, do ose mogućeg stilobata, odnosi prema bočnim prostorima kao 2: 1, a to su uobičajene orazmere između bočnih i srednjeg broda ranohrišćanskih bazilika. Dalja analiza istočnog dela crkve - za šta se raspolagalo tačnim merama - otkrila je veličinu stope i veoma precizan i dobro smišljen projektantski postupak, korišćen inače za koncipovanje sakralnih građevina rano-hrišćanskog razdoblja. Tako je utvrđeno da je širina stilobata iznosila 93 cm, ili 3 stope po 31 cm. Ta širina je pretpostavljena i za debljinu spoljnih zidova. Širina naosa - između unutrašnjih ivica stilobata - iznosila bi 7, 45 m ili 24 stope, a bočnih brodova 2, 79 m, ili 9 stopa. Iz tih podataka se otkriva osnovni modul građevine veličine 3 stope; sadržan je celim brojem u širini bočnih i srednjeg broda i u ukupnoj unutrašnjoj i spoljašnjoj širini; spoljna je iznosila 54 stope ili 18 osnovnih modula, a unutrašnja 48 stopa, ili 16 osnovnih modula. Pored osnovnog modularskog rastera mogao je biti pretpostavljen projektantski postupak kojim je određena srazmera građevine, a on se zasniva na činjenici da je njena širina bila podeljena na četiri jednaka dela, koja su iznosila 4, 18 m, ili 13, 5 stopa, i odgovarala širini bočnih brodova, od spoljnog lica zida do ose stilobata (sl. 12). Na osnovu ostataka starijeg zida, otkrivenog uz zapadni zid severne kapele, naslućuje se da se širina prema dužini bazilike - sa narteksom ili bez njega - odnosila kao 4: 5, što je, takođe, čest

slučaj kod ranohrišćanskih bazilika (sl. 12). Nedovoljno precizno određen položaj tog starijeg zapadnog zida sprečava da se utvrdi da li je taj odnos ostvaren sa spoljnim, ili unutrašnjim merama bazilike, a razlika u merama između te dve mogućnosti iznosila bi 1, 5 stope, ili 46, 5 cm. Ukoliko je poslednja pretpostavljena mogućnost bila ostvarena, u unutrašnjoj dužini građevine bio je sadržan ceo broj osnovnih modula, što je olakšavalo podelu postrojenja između brodova na jednake interkolumnije. Takva podela i smišljena kompozicijsko-proporcijska shema svojstvene su svim ranohrišćanskim hramovima³⁹, što ostatke starije sakralne građevine u Mileševi - uz njen naslućen osnovni prostorni sklop - opredeljuje u isto razdoblje.

Izvesna obeležja gornje konstrukcije zadužbne kralja Vladislava navode na misao da su neke celine tog starijeg zdanja bide visoko sačuvane i u takvom stepenu uklopljene u nov arhitektonski organizam. To bi, prvenstveno, mogao biti slučaj sa središnom oltarskom apsidom i istočnim zidom pevnica. Iako se ne raspolaže podacima o strukturi tih zidova, može se naslutiti da je istočni zid prethodne crkve bio visoko sačuvan, jer bi ta okolnost objasnila izostavljanje istočnog traveja u vreme građenja nove sakralne građevine. Otvor što vodi u protezis bio bi, u tom slučaju, naknadno probijen, ali isto tako i u slučaju da su središni oltarski prostor i naknadni protezis sagrađeni u nevelikom vremenskom razmaku, za vreme kralja Vladislava. Vrata bi mogla biti jednovremeno izgrađena sa istočnim zidom samo ako su pevnice i protezis zajedno podignuti uz stariji oltarski deo. Kameni okvir na ulazu u severno odeljenje oltara, iz najnovijeg vremena, i malter koji pokriva okolni deo, sprečavaju da se utvrdi šta je od navedenih mogućnosti tačno (sl. 13). Pouzdano je utvrđeno jedino da su vrata što vode iz južne pevnice u đakonikon naknadno probijena. Umesto njih tu je postojala polukružna niša zasvedena polukalotom gotovo istog raspona kao i postojeća vrata (sl. 14). U ranijem obliku taj deo je postojao u vreme slikanja fresaka početkom XIII veka, što se vidi po slikanoj borduri iz tog vremena na levoj strani niše, a iz istog doba je i slikana predstava Bogorodice u njenoj konhi i mileševskog igumana na zidu neposredno uz levu stranu niše (sl. 14).⁴⁰ Pojava polukružne niše u pevnici crkve nema opravdanja. Sudeći po položaju prema pretpostavljenom bočnom brodu bazilike, nije ni njoj mogla pripadati, već je verovatno otvorena u XIII veku za proskinitar.⁴¹ Izgleda, stoga, da zapažanja o promenama na istočnom zidu južne pevnice ie doprinose određivanju njegove starine. Pre obijanja maltera i arheoloških ispitivanja ne može se, isto tako, proveriti ni da li su tom istočnom starijem zidu naknadno pridodati pilastri što odvajaju oltarski prostor od naosa. Mogli su pripadati starijem prezbiteriju - kao nosači stubova - ali je verovatnije da su dozidani u vreme podizanja zadužbine kralja Vladislava, kada su bide neophodni kao nosači kupolne konstrukcije. Za samu oltarsku apsidu postoji siguran dokaz da je bila visoko sačuvana sve do izgradnje zadužbine kraljevića Vladislava. Zasniva se na činjenici da je apsida u osnovi potkovičastog oblika, što je svojstveno ranohrišćanskim i ranovizantijskim sakralnim građevinama, a ne raškim crkvama XIII veka.

Iako nema neposrednih dokaza da je od starije bazilike ostao visoko sačuvan i istočni zid, pretpostavka o njemu ima opravdanja zato što objašnjava nedostatak istočnog traveja i teško povezivanje kupolnog dela zadužbine kralja Vladislava sa oltarskim prostorom. Zahteva tumačenje još jedna neobičnost osnove mileševske crkve, koja se odnosi na osetno sužavanje njenog naosa i priprate u zapadnom delu. Pošto za tu pojavu do sada nije nađeno objašnjenje, mora se pomišljati da je neki zid, ili samo temelj, starije bazilike bio sačuvan ili vidljiv, i docnije, početkom XIII veka, korišćen u novoj građevini. Možda je takav slučaj sa temeljem zapadnog

zida stare Iriprate.⁴²

Izloženo je napred, da je na temelj zapadnog zida stare priprate nalegao temelj severnog zida eksonarteksa, što jasno pokazuje da su u pitanju dve etape utemeljivanja, ali postoji jedna pojedinost u crkvi koja bi govorila da je gornji pojas ta dva dela ipak iz istog vremena. U jugozapadnom uglu južne pevnice, u unutrašnjosti, sačuvan je, naime, jedan venac u obliku tri četvrtine kruga, na 1, 22 m od poda. Potpuno je isto profilisan i na istom mestu kao završni venac kamene obloge u unutrašnjosti Bogorodičine crkve u Studenici, samo što u Mileševi nije postojao kameni, već slikani donji pojas. Taj kameni profil u mileševskoj pevnici isklesan je od ružičastog krečnjaka, a ostaci bordure od istog kamena i istovetnog profila postoje na zapadnom zidu stare priprate, odnosno istočnom zidu eksonarteksa, a zatim i na njegovom zapadnom i južnom zidu. To verovatno ne bi bio slučaj da spoljna priprata nije jednovremeno građena sa naosom, pa bi se sukcesivnost u ugrađivanju temelja tih dvaju delova mogla objasniti time da je donji deo zapadnog zida priprate pripadao starijoj građevini. Da je to moguće da se naslutiti iz proporcijско-kompozicijske sheme starije bazilike, utvrđene na osnovu podataka o njenom istočnom delu. Tu je nađeno da je projektni modul - korišćen za podelu unutrašnjeg prostora - bio jednak širini bočnog broda do ose stilobata i da je iznosio 3, 5 osnovnih modula. Uz pomoć ovoga određen je osovinski razmak između nosača raspoređenih na stilobatu što deli brodove. Jedna od tih osa pada na unutrašnje lice zapadnog zida stare priprate, a ta saglasnost stare tehničke matrice sa položajem poznijeg zida nagoveštava mogućnost da je na istom mestu Postojalo i ranije neko postrojenje. Ukoliko bi to bilo tačno, prostorna shema ranohrišćanske bazilike mogla bi se zamisliti samo u dva vida. Idi je na tom mestu ležao zapadni zid naosa⁴³, ili su, tu postojali neki nosači, zbog kojih je bio neophodan neprekinuti. stilobat (sl. 12)

Stavljanjem donjeg dela zapadnog zida stare priprate u vreme ranovizantijske bazilike upotpunjena je shema njene osnove. Posle toga moguće je razmisljati o projektantskom postupku korišćenom za koncipovanje celine, za geometrijsko određivanje obrisa građevine i za njenu osnovnu unutrašnju podelu. Tako se čini da je tačka koja pada na osovinu zapadnog zida stare Iriprate imala značajnu ulogu u određivanju srazmera naosa, jer obrazuje ravnokrani trougao čije stranice odgovaraju spoljnoj širini naosa, a osnovica leži na spoljnom licu istočnog zida (sl. 12). Svojstva ravnokraniog trougla dobro su poznata; imao je značajnu ulogu pri obeležavanju građevine, a srazmere njime određene smatrane su božanstvenim.⁴⁵

*

Izloženim činjenicama o slojevima starijim od crkve sa početka VIII veka i analizom podataka i mera o naslućenoj prethodnoj sakralnoj građevini, stekli su se razlozi za pretpostavku da su izvesne starije celine bile uklopljene u korpus postojeće crkve. To dalje navodi na misao da je u pitanju staro, veoma poštovano kultno središte, što se posredno da zaključiti i na osnovu rezultata ispitivanja spoljne priprate, jer se ona može - posle novih zapažanja - datovati drugačije nego do sada i određenije sagledati njena nadgrobna namena.

Napred je pretpostavljeno da je spoljna priprata izgrađena jednovremeno sa glavnim delom hrama. Ukoliko to i ne bi bilo tako, istovetna kamena bordura u oba dela hrama nedvosmisleno govori da je eksonarteks mogao nastati samo neku godinu posle podizanja istočnog dela sa

naosom i starom pripratom. Pored nagoveštaja važnih za hronologiju građenja mileševske crkve, kamene bordure u eksolarteksu otkrivaju i neke prostorne oblike tog zapadnog zdanja. Tako se na osnovu jednog dela bordure na južnom zidu - gde ona, oivičavajući donji pojas, skreće pod pravim uglom prema jezgru zida - otkriva da su duž severnog i južnog zida eksonarteksa postojali arkosolijumi. Vidi se da je tu na obe strane postojao niz niskih prislonjenih lukova - sada zazidanih, pa izgledaju kao da su rasteretni - oslonjenih na pilastre od kojih su sačuvane na jednom mestu uspravne strane. Tu još stoji i kamena profilisana bordura koja, na uglu pilastra, skreće pod pravim uglom u dubinu arkosolija. Niz arkosolijuma u mileševskom eksonarteksu - raspona od 170 do 185 cm, što odgovara dužini nadgrobnih ploča - svedoči da je u njemu ostvaren potpun graditeljski program mauzoleja, odnosno onih zapadnih zdanja nadgrobne namene u čijim se arkosodijumima sahranjivalo, a na spratu, ili drugde, gradile kapele za posebne službe.⁴⁶ Pošto je to zdanje sagrađeno jednovremeno, ili ubrzo posle podizanja glavnog dela crkve, veoma je verovatno da je ono od početka bilo predviđeno za grobnicu Save Nemanjića. Na taj način postaje razumljiv tekst iz zagrebačkog rodoslova u kome se kaže da je Vladislav i saziđao Mileševu "...".⁴⁷ Posle izloženih zapažanja o Mileševi možda bi se moglo naći objašnjenje i za dosad neprihvatljiv Domentijanov podatak da je Sava "...". Uviđajući da se to ne slaže sa poznatim istorijskim zbivanjima, Ćorović je napomenuo da bi prihvatanje Domentijanovog navoda „stvorilo mnoge teškoće sa datumima“.⁴⁸ Ukoliko se, međutim, pored Vladislava i Sava bavio Mileševom - što je moguće, pogotovo ako je nju odabrao za svoj mauzolej - njihov zajednički dugogodišnji rad na zadužbini u oblasti Lima mogao je podstaći Domentijana da tu značajnu činjenicu na pomenuti način istakne.

Sa izloženim razmišljanjem o redosledu građenja u Mileševi, ona izgleda nešto razumljivija. Shvatljivija je njena nepravilna osnova, postaju jasniji njeni oblici, a bliži smo i odgovoru na pitanje kako je došlo do toga da prvi srpski arhiepiskop bude, baš tu, u Mileševi, sahranjen. Izgleda najrazložniji odgovor da je Savu ugled i značaj tamošnje starije svetinje opredelio za takvu odluku. Možda o takvoj starini posredno govore i reči pesme - u službi prenosa Savinih moštiju iz Trnova u Mileševu - o polaganju njegovog tela zajedno sa moštima svetog Sergija i Vakha. Po tim rečima se zaključuje da su mošti tih svetaca tu odranije ležale. M. Grujić je pomišljao da ih je Sava doneo odnekud iz Sirije ili Antiohije⁴⁹, a moguće je, isto tako, da su tu odranije čuvane, u jednom veoma starom svetilištu.

Poslednja misao vraća nas na početna razmišljanja i time zaključuje raspravu o najstarijem mileševskom svetilištu. Ostaje posle toga nada da će se nedavno preduzetim istraživanjima ove značajne sakralne građevine steći novi podaci, a ovde izdožena zapažanja - koja, u nedostatku čvrstih arheoloških dokaza, još nemaju snagu konačnog rešenja - pomoći u njihovom otkrivanju i da će se tako razjasniti nimalo jednostavna zagonetka mileševskog svetilišta.

Fusnote

¹ Ova poslednja okolnost navela je Vojislava Koraća da i nedostatak istočnog traveja protumači kao posledicu „... *teškog prilagođavanja graditelja i poručenim zahtevima i onom rešenju koje mu je pokazano kao obrazac...*“; up. V. Korać, *Sveti Sava i program raškog hrama*, Međunarodni skup Sava Nemanjić - sveti Sava, istorija i predanje, (Beograd 1979) 241. Da je građevina neprecizno i tehnički grubo izvedena istakao je već S. Radojčić (*Mileševa*², Srpska književna zadruga, Beograd 1971, 12-14).

² B. Bošković, *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd 1962, prim. 37 na str. 281.

³ *Život Svetoga Save*, od Teodosija, prev. M. Bašić, u *Stare srpske biografije*, Beograd 1924, 221.

⁴ *Isto*, 240.

⁵ *Isto*, 241.

⁶ *Isto*, 248.

⁷ To je utvrdio Radomir Nikolić na osnovu poznijeg ugrebanog zapisa na zapadnom zidu stare priprate, a Jovan Nešković je, ispitujući temeljnu zonu zapadnog zida, ustanovio da se tu odista nalazi zidana grobnica; up. R. Nikolić, *O grobu svetog Save u Mileševi*, Saopštenja XIV, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije (Beograd 1982) 7-23.

⁸ Da je Vladislav preduzeo građenje Mileševe još kao kraljević moglo se naslutiti po činjenici da su mu na obe slikane predstave u Mileševi krune naknadno doslikane; up. P. Popović, *Freske ktitora u manastiru Mileševi*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VII (Beograd 1927) 89-95; B. Bošković, *Prikaz knjige S. Radojčića, Portreti vladara u srednjem veku*, Glasnik Srpskog naučnog društva XV-XVI (Beograd 1936) 363 i dalje; a da se taj događaj zbilo još za života njegovog oca Stefana Prvovenčanog, na osnovu signatura uz naslikane portrete, up. B. Bošković, *Nekoliko natpisa sa zidova srpskih srednjevekovnih crkava*, Spomenik SKA, drugi razr., Filozofsko-filološke, društvene i istorijske nauke 68 (Beograd 1938) 4-8. Na osnovu tih činjenica i novih dokaza Vojislav J. Burić je freske u Mileševi datovao u vreme do 1228. godine, up. *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu*, Zbornik likovnih umetnosti 4 (Novi Sad 1968) 82 i prim. 45. O istom pitanju - nalazeći nove dokaze da freske nisu mogle nastati posle 1228. godine - opširno je pisao i R. Nikolić, *nav. delo*. 17-20 i prim. 32.

⁹ *Nav. delo*, 16.

¹⁰ *Život Svetog Save*, od Teodosija, 83 i sledeća; *Život Svetog Save*, napisao Domentijan, izd. B. Daničić, Biograd 1860, 6 i sledeća.

¹¹ S. Radojčić, *Mileševa*, prim. 4; M. Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (Beograd 1975) 98-101; ista, *Ekonomsko-socijalni razvoj u II i III veku*, u *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 78, 83 i dalje.

¹² M. Mirković, *Antistes Stefanus i građevinska delatnost Justinijanova vremena u Polimlju*, Zbornik radova Vizantološkog instituta XVIII (Beograd 1978) 1-6; I. Nikolajević, *Prijepolje i okolina u ranovizantijsko doba*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića III, Prijepolje 1976, 202-208, sa starijom literaturom; ista, *Latinski natpis episkopa Stefana iz Izbičnja*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića VI (Prijepolje 1978) 53-64.

¹³ I. Nikolajević, *Prijepolje i okolina*, 202.

¹⁴ *Isto*, 199-208; B. Vulović, *Kulturna građevina u Drenovi i natpis TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX...* Raška baština 2 (Kraljevo 1980)

7-18.

¹⁵ K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne i Hercegovine u srednjem veku*, Zbornik radova K. Jirečeka, Pos. izd. SAN, CCCXXVI, Odelj. društvenih nauka 33 (Beograd 1959) 244. Pitanje ubikacije naseljenih gradova u oblasti današnjeg Prijepolja S. Birković je, međutim, ostavio otvorenim [*Prijepolje u srednjem veku*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića III (Prijepolje 1976) 211-229].

¹⁶ Arheološka sondiranja preduzeo je - posle onih koja su izveli saradnici Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture: J. Nešković, R. Findrik, Č. Jordović - Arheološki institut iz Beograda, pod rukovodstvom B. Boškovića. Na istraživanjima je saradivala arheolog Dušica Minić, naučni saradnik Instituta. Detaljno tehničko snimanje postojeće crkve i ispitivanje njene arhitekture izvršili su B. Bošković i M. Čanak-Medić odvojeno, ali su ishodi njihovih istraživanja uglavnom podudarni.

¹⁷ S. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and documents in the history of art series*, Prentice - Hall, New Jersey 1972, 181.

¹⁸ Up. A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique I*, Paris 1946, 205 i dalje. Upotreba dedova starih građevina u novim konstrukcijama bila je omiljena i u starijoj rimskoj i ranohrišćanskoj arhitekturi;

up. N. R. L. Orange - A. V. Gerkan, *Der spatantike Bildschmuck des Konstantinsbogens*, Studien zur spatantike Kunstgeschichte, T. 10, Berlin 1939;

F. W. Deichman, *Saule und Ordnung in der fruchchristlichen Architektur*, Romische Mitteilungen 55 (1940) 114 i dalje.

¹⁹ V. Stričević je bio mišljenja da su obnove starijih kulturnih građevina i predašnjih arhitektonskih oblika preduzimane samo u određenim razdobljima. U obnovi starih crkava u srednjem veku u Srbiji on je video izvestan politički smisao naročito ispoljen u periodu afirmacije nove vlasti (Dj. Stricevic, *La renovation du type basilical dans l'architecture ecclesiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siecles*, Actes du XIIe Congres international des etudes byzantines, Beograd - Ochride 1961, 13-211.

²⁰ S. Novaković, *Matije Vlastara sintagmat*, Beograd 1905, 276.

²¹ O starijoj kulturnoj građevini ispod Sv. Sofije u Ohridu up. R. Ljubinković, *Konzervatorska ispitivanja i radovi na crkvi Svete Sofije u Ohridu*, Zbornik zaštite spomenika kulture II (Beograd 1952) 201; isti, *Konzervatorski radovi na crkvi Sv. Sofije u Ohridu*, Beograd 1955, 10, 119;

isti, *La peinture murale en Serbie et en Macedoine aux XIe et XIIe siecles²*, Studije iz srednjevekovne umetnosti i kulturne istorije, Arheološki institut, Beograd 1982, 66. O etapama građenja Svetog Pantelejmona u Ohridu up. D. Koco, *Klimentioviot manastir Sv. Pantelejmon i raskopki pri „Imaret“ vo Ohrid*, Godišen Zbornik na Filozofski fakultet (Skoplje 1948) 129-182;

Đ. Stričević, *Eglises trioconques medievales en Serbie et en Macedoine et la tradition de l'architecture paleobyzantine*, Actes du XIIe Congres international des etudes byzantines (Ochrides 1961) 228 i dalje;

D. Koco, *Novi podatoci za istorijata na Klimentov manastir Sveti Pantelejmon vo Ohrid*, Godišen Zbornik Fil. fakulteta, 19 (Skopje 1967) 245-255; B. Bošković - K. Tomovski, *Srednjevekovnata arhitektura vo Ohrid*, Zbornik na trudovi, izd. Narodni muzej, Ohrid 1961, 85; D. Koco, *Trikonhalnite crkvi vo Klimentovo vreme*, Slovenska pismenost, Ohrid 1966, 91-93. O Vodoči up. G. Bošković - K. Tomovski, *Vodoča, Istraživački radovi i konzervacija*, Kulturno nasledstvo V (Skopje 1974) 33-35, sa starijom literaturom; P. Miljković-Peppek, *Vodoča*, Republički zavod za zaštita na spomenicite na kulturata, Skopje 1975, 19-26. O ostacima ranohrišćanske crkve ispod temelja Gračanice up. P. Mijović, *O genezi Gračanice, Vizantijska umetnost početkom XIV veka*, Naučni skup o Gračanici 1973 (Beograd 1978) 127-159. O starijim kulturnim građevinama u Lipljanu up. R. Ljubinković - D. Đokić - S. Vučenović - A. Tomašević, *Istraživački i konzervatorski radovi na crkvi Vavedenja u Lipljanu*, Zbornik zaštite spomenika kulture H (Beograd 1959) 78, 94 i dalje. O ostacima najstarije kultne građevine u Pečkoj patrijaršiji up. B. Bošković, *Osiguranje Pečke patrijaršije*, Srpski književni glasnik XXXIV, br. 3 (Beograd 1931) 438-442; isti, *Osiguranje i restauracija crkve manastira sv. Patrijaršije u Peći*, Starinar VIII-IX (Beograd 1933) 158 i dalje; M. Čanak-Medić, *Prilog proučavanju crkve sv. Apostola i Peci*, Zbornik zaštite spomenika kulture XV (Beograd 1964) 165 i dalje. O ranohrišćanskim građevinama na prostoru Studenice Hvostanske up., V. Korać, *Studenica Hvostanska*, Filozofski fakultet i Institut za istoriju umetnosti, Monografije 4, Beograd 1976, 81-91 i 138; o Bogorodici Ljeviškoj v. niže belešku broj 22. O najstarijim kulturnim građevinama u Arilju up. M. Čanak-Medić, *Iz istorije Arilja*, Saopštenja XIV, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture (Beograd 1982) 28-38. Za Žiču up. B. Bošković, *Arhitektura, u Žiču*, Beograd 1965, crtež osnove na strani 62. O Bogorodici kod Kuršumlije up., B. Stričević, *Srednjovekovna restauracija ranovizantijske crkve kod Kuršumlije*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4 (Beograd 1956) 199-213; isti, *Eglises triconques medievales*, 72 i dalje; B. Bošković - B. Vulović, *Caričin Grad - Kuršumlija - Studenica*, Starinar n.s. VII-VIII (Beograd 1956-1957) 174-176. Za Gradac up. O. M. Kandić, *Manastir Gradac*, Republički

zavod za zaštitu spomenika kulture, Naučno-popularne monografije 2, Beograd 1982, 43. O Studenici up. B. Bošković - B. Vulović, *Caričin Grad - Kuršumlja - Studenica*, 179; M. Jovin, *Studenica*, Saopštenja XII, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture (Beograd 1979), 8. Slično navedenim primerima razvio se, iz jedne ranohrišćanske crkve, katolikon Protatona; up., R. M. Mylonas, *Les etapes successives de construction du Protaton au Mont Athos*, Cahiers Archeologique 28 (Paris 1979) 143-160.

²² S. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1963, 44-53; D. Panić - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, izd. Srpska književna zadruga, Beograd 1975, 28-33.

²³ O crkvi u Prokuplju up. V. Korac, Sr *les basiliques medievales de Macedonie et de Serbie*, Actes du XIIe Congres international d'etudes byzantines III (Beograd 1964) 178. O Svetom Nikoli u selu Manastiru up. D. Koco - P. Miljković-Peppek, *Manastir*, posebno izd. Filozofskog fakulteta, knj. 8, Skopje 1958, 98-101; F. Barišić, *Dva natpisa iz Manastira i Struge*, Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII (Beograd 1964) 13-17;

P. Miljković-Peppek, *Novootkrieni arhitekturni i slikarski spomenici vo Makedonija od XI do XIV vek*, Kulturno nasledstvo V (Skopje 1974) 7-13.

²⁴ Za crkvu u Negoričanu up. Dj. Boskovic, *Deux eglises de Milutin, L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, 195-212; isti, *Problem manastira sv. Đorđa - Gorga*, Starinar n. s. V-VI (Beograd 1956) 73-82. O Veljusi up. P. Miljković-Peppek, *Veljusa. Manastir sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, RO Fakultet za filozofsko-istorijski nauki na univerzitetot „Kiril i Metodij“, Skopje 1981, sa starijom literaturom.

²⁵ Danilov nastavljaj, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, prev. B. Daničić Beograd 1866, 149-151.

²⁶ A. N. S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus; Metropolitan or Provincial*, Dumbarton Oaks Papers 28 (1974), 78; sqq. n. 85, 86.

²⁷ *Or. cit.*, 73 i n.65.

²⁸ A. N. S. Megaw, *Early Byzantine Monuments in Cyprus*, Akten des XI Internat Byzantinisten Kongres, Munchen 1958 (Munchen 1960) 346; *idem*, *Interior decoration in early Christian Cyprus*, Actes du XVe Congres international d'etudes byzantines II, Athenes 1981.

²⁹ A. Papageorgiu, *Leukosia* 1966, 31.

³⁰ Up. G. Bošković - K. Tomovski, *nav. delo*, 34, sl. 1; P. Miljković-Peppek, *Vodoča*, 20 i dalje, sl. 3 i Za.

³¹ B. Bošković, *Srušena je stara kapela u Matejiču*, Starinar XIV (Beograd 1939) 153-157;

V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 185.

³² Ishode svojih istraživanja R. Findrik nije objavio; ispred eksonarteksa mileševske crkve našao je i neke druge konstrukcije, a ovde se, uz njegovu saglasnost, pominju samo one koje se neposredno odnose na nalaze iz sonde 2.

³³ Te podatke je J. Nešković ljubazno stavio na raspolaganje B. Boškoviću pre istraživanja u Mileševi 1974. godine.

³⁴ S. Mojsilović-Popović, *Istraživanje srednjovekovnog manastira - Manastir Mileševa*, u ovom broju Saopštenja.

³⁵ M. Janković, *Mileševa - manastirski kompleks i nekropola*, Arheološki pregled 22 (1981) 158; ista, *Mileševa*, Arheološki pregled 23 (1983),

u štampi.

³⁶ Up. V. J. Burić, *Raško i primorsko graditeljstvo*, u *Istorija srpskog naroda*, knj. I, Beograd 1981, 395.

³⁷ S. Radojčić, *Mileševa*, 14.

³⁸ U nauci je prihvaćeno mišljenje da je i proširenje oltarskog prostora doživljavanjem đakonikona i protezisa uz središnju apsidu u Žiči izvršeno ubrzo posle podizanja crkve; up. B. Bošković, *Žiča*, 61. Moguće je, međutim, da je i žička oltarska apside starija od naosa i da pripada kulturnoj građevini čiji su ostaci naćeni u donjim slojevima, te da se otuda temelji đakonikona i protezisa zidarski ne povezuju sa temeljom središnje apside.

³⁹ Up. N. Spremo-Petrović, *Proporcijski adnosi u bazilikama ilirske prefektore*, Arheološki institut, posebna izdanja, knj. 7, Beograd 1971.

⁴⁰ V. J. Burić je pretpostavio da je tu predstavljen mileševski iguman (up. *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974, 36), a R. Nikolić je još određeniji kad pretpostavlja da je u pitanju poznati mileševski iguman Atanasije (*nav. delo*, prim. 19). Međutim, levo, iznad nimba predstavljene ličnosti, belim slovima na „mozaičkom“ pozadu, čitaju se slova ... u kom slučaju bi tu bio predstavljen Sava Nemanjić, a freske bile slikane pre nego što je postao arhiepiskop. Sa leve strane Bogorodice naziru se ostaci neke simetrično postavljene figure; možda je to predstava Vladislava.

⁴¹ Na jednom starom snimku, spoljašnosti Mileševe - načinjenom pre 1958. godine - delimično opao malter u donjem delu otkrio je obrise polukružno zasvedenih vrata na južnoj pevnici, koja su možda prvobitna. ⁴² Pada u oči, pored toga, da su: gotovo iste širine zapadne strane Žiče, Pridvorice i Mileševe, što govori o nastojanju da se one i merama što više približe istom obrascu.

⁴³ Odnos širine prema dužini naosa - do ose zapadnog zida - iznosio bi u tom slučaju u modulima 18: 14, 5, a u stopama 54: 43, 5. Iste srazmere naosa našla je N. Spremo-Petrović u episkopskoj i u bazilici u donjem gradu u Caričinom Gradu, u bazilikama u Radinovcu i Bregovini i nekim bazilikama na području Grčke. Tu je, istina, duža strana bila u pravcu istok-zapad, a ne sever-jug kao u Mileševi;

up. N. Spremo-Petrović, *nav. delo*, na raznim mestima.

⁴⁴ Kao u bazilici u donjem gradu u Caričinom Gradu, u bazilici u Svinjarici ili Bregovini, up. N. Spremo-Petrović, *nav. delo*, t. VII, XXV, XXVI.

⁴⁵ Up. M. Zloković, *Divina proportione / sectio aurea*, Pregled arhitekture 4-5 (Beograd 1955) 126 i dalje.

⁴⁶ Kao u crkvi na Bojani kod Sofije, iz 1259. godine, na primer, up. A. Grabar, sv. 1, 1921-1922 (Sofija 1922) 122-126.

⁴⁷ Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda 16 (Beograd - Sr. Karlovci 1929) XI.

⁴⁸ Povodom Domentijanovih reči, V. Borović ističe i njegovu obaveštenost o Savinom životu:

„Domentijan je bio blizak Savi i najviše što znamo o njemu zahvaljujemo tom Svetogorcu (*Spisi sv. Save* SKA, Beograd-Sr. Karlovci 1928, XXIX i dalje).

⁴⁹ R. M. Grujić, *Sv. Sava i mošti sv. Srđa i Vakha*, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. XV-XVI (Skoplje 1936) 357, 358.